

Journal of Iranian Studies
Faculty of Literature and Humanities
Shahid Bahonar University of Kerman
Year 18, No. 36, Winter 2020

**An Analysis of the Historical
Recognition of Hafiz Shirazi***

Dr.Mohammad Keshavarz Beyzai¹
Forud Keshavarz Beyzai²

1. Introduction

There is a close relationship between history and literature while epistemology is one of the motivations for such a relationship (Farahani Monfared, 1994, 24). The arts and literature as well as science and technologies are relied on the past events. Historical knowledge cannot be considered as a leisure activity, but it is an important obligation which is formed for general and particular apprehension (Stanford, 2007, 186). Epistemology is one of the three tenets for all sciences which create all process of knowledge and conceptualization along with ontology and methodology. Actually, epistemology deals with contexts of knowledge and the ways that human discover the world (Boril & Morgan, 2995, 9). According to Heidegger, the arts are manifestation, a different method which vitalize truth so each period correspond with the method that creates truth (Bolt, 1395:74)

One the other hand, poetry as an abstract form of all arts is an ontological and historical manifestation. In these cases, a poet does not give historical and logical meaning to the phenomenon, though he is not separate from history and its related issues. According to

---

*Date received: 14/07/2018
Email:

Date accepted: 23/09/2019
mkeshavarz_59@yahoo.com

1. **Ph.D Graduate of Persian Language and Literature, Islamic Azad University, Central Tehran Branch, Iran.** (Corresponding author).
2. **Lecturer of Persian Language and Literature, Islamic Azad University, Central Tehran Branch, Iran.**

Heidegger, poets are the excellence of their era, since they decide to capture the related aspects by their words. They are more ubiquitous than other humans and more sensitive to the potential capacity of the language in the cases of revealing the human dimensions for him as well as attachment to the historical, social and natural reality (Gelen Gary, 1999, 90).

2. Methodology

Recognition of Hafiz's historical knowledge can explain the effect of his historical and social conditions as well as the level and characteristics of historical knowledge in his poetry, since Hafiz grew in particular historical and geographical contexts. This research with its descriptive-analytic methods and utilization of Heidegger's theoretical concepts tries to explain backgrounds, preconceptions, and the characteristics of his intuition and historical knowledge in his poems.

3. Discussion

Hafiz reflects our intuition and heritage in the history. History does is not considered as the books and the texts that were used for historiography; but, it is defined as the issues and problems which are passed in the history of a country. On the other hand, it must be said that the poet is a historic creature who grows in a particular time and place; so, he mentions the concepts and the elements of their national and historical identity in the poems. This kind of utilization has a close relationship with historical knowledge and intelligence as well as his attitude to this sphere and history of its territory. The knowledge and mentality of Hafiz in his poetry are based on the historical events and its related elements.

4. Conclusion

Any kind of understanding and recognition is basically chronological and historical. Realism, and Hafiz's backgrounds as well as historical and social and cultural context of his time and his past had an effective role in definition and formation of his historical viewpoint and knowledge in his poetry. In fact, factors like Hafiz growing up in a religious family, his reliance on the Quran as an inspiring source, along with study and thinking in historical texts like Shahnameh, and being surrounded by historical, ancient ad cultural

geography of Fars and living in a turbulent period has brought special capacities in the presuppositions of his historical viewpoint.

-Hafiz's historical view and knowledge in his poetry stems from various components like will and liberty, special attention to Jam-e Jam, making use of history as a means for creating content and serving as an example, trying to use historical and mythological elements, concepts and characters of Iran before and after Islam. Among these, prophets and religious figures besides historical and mythological characters of Iran in pre-Islamic times had the highest frequency in his poems.

- In Hafiz's poetry history and its relative concepts and elements have been used as a cognitive tool in the service of offering wisdom concepts and the transience of the materialistic world and power.

Key Words: Hafiz Shirazi, Divan, History, Knowledge, Dasein.

References [In Persian]:

- Abd-al-Razzāq Samarqandī, K. (2005). *Matla al-Saadin and Majma al-Bahrain* (Vol. 4). (A. Navaei, Rev.). Tehran: The Institute of Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
- Bagheri Khalili, A. (2011). The cultural identity in Hafiz's sonnet. *The Journal of National Studies*, (43), 49-72.
- Bamdad, M. (1989). Attitude of Hafiz about determinism and free will, what they say about Hafiz? (J. Mehrpouya, & J. Badwi, Rev.).
- Barahani, R. (2002). *The crisis of leadership in literary criticism and Hafiz's epistle*, 1st ed. Interview with M. Ibrahim Amiri, Tehran: Daricheh.
- Bolt, B. (2017). *Heidegger in the new framework* (M. Kalantari, Trans.). Tehran: Nahid.
- Bosworth, C. E. (1993). *The history of Islamic dynasties* (F. Badrei, Trans.). Tehran: The Institute of Cultural Research and Study.
- Farahani Monfared, M. (1994). The relationship between history and Iran. *Cultural Keyhan*, (102), 24-27.
- Ferdowsi, A. (2015). *Shahnameh* (J. Khaleghi Motlagh, Rev.). Tehran: Sokhan. [In Persian]

- Grayling, A. C., et al. (2002). *The new attitudes in the philosophy* (Vol. 1). (Y. Daneshvar, et al., Trans.). Qom: Taha Publication.
- Hafiz, Sh. (1994), *Hafiz's Diwan*, (M. Jalali Naeeni, & Noraei V. Rev.). Tehran: Sokhan, Noqreh. [In Persian]
- Hafiz, Sh. (2016), *Hafiz's Diwan with*, 6th ed. (Gh. Qazvini, & R. Kakaie, Rev.). Tehran: Qoqnous. [In Persian]
- Hafiz-e Abru, A. (2002), *Zobde Al-tavarikh* (Vol. 1). (K. Haj Seyed Javadi, Rev.). Tehran: The Institute of Publication of Ministry of Culture and Islamic Guidance.
- Ibn Battuta, (1970). *Rihla* (Vol. 1). (M. Movahed, Trans.). Tehran: The Institute of Translation and Publication of the Books.
- Jafari, Y. (2015). The study of edification from the history of the ancestors. *Lessons from the Islamic Doctrine*, (646), 20-25.
- Jalali Naeeni, M. (1989). The life of Mawlānā, Shams al-din and Hafiz, 5 (8).
- Katbi, M. (1986). the hisory of al-Mozafar (A. Navaei, Rev.). Tehran: Amir Kabir.
- Kheyrandish, A. (2000), *Hafiz and the Persian culture*. Congress for Remembrance Day of Hafiz, the Study of Hafiz, book 2, (K. Kamali Sarvestani, Rev.). Shiraz: The Institute of Fars Study with Corporation of the Institute of Hafiz Study.
- Khoramshahi, B. (1993), *Hafiznameh* (Vol. 1). 4th ed., Tehran: Cultural and Scientific.
- Khwandamir, Gh. (2002), *Habib al-Siyar*. Tehran: Khayyam.
- Malpas, S. (2006). *Historicism, the routledge companion to critical theory*. In P. Wake & S. Malpas (Eds.) (pp. 55- 65). New York: Routledge.
- Mansourian Sarkhgarie, H. (2011). The convergence of epic and mysticism in Hafiz's poetry, *National Studies*, (44), 27-48.
- Mashkour, M. (1991). The origins of Hafiz's language, the study of Hafiz, (Vol. 13).(N. Tehrani, Rev.). Tehran: Pajang.
- Mortazavi, M. (1987). *Doctrine of Hafiz or an introduction to Hafiz study*. Tehran: Tous.
- Motahhari, M. (1994). *Man and destiny*, Tehran: Sadra.
- Mulki, M. (1998). the Science and Sociology of Knowledge, 1st ed. (H. Kachvian, Trans.). Tehran: Ney.

- Mustofi Bafqi, M. (1998). *Jame-e Mofidi* (I. Afshar, Rev.). Tehran: Asatir.
- Pournamdarian, T. (2010). *Lost in the beach: Reflection on Form and meaning of Hafiz's poetry*. Tehran: Sokhan.
- Raznahan, M., & Shirdel, T. (2018). Reflection of fatalism and its elements in travelogues of Safavid dynasty. *Journal of Islamic History, Culture and Civilization*, (29), 119-143.
- Saberi, H. (2005). *The history of Islamic faction* (Vol. 1). Tehran: Samt.
- Safa, Z. (1991). *Epic writing in Iran*. Tehran: Amir Kabir.
- Servatian, B. (2002). *History in Hafiz's Sonnet, the annals for Hafiz study*, book 4, 114-139
- Stanford, M. (2004). *An Introduction to the philosophy of history* (A. Golmohammadi, Trans.). Tehran, Ney.
- The Institute of Fars Study, *Study of Hafiz, the Congress for Remembrance Day of Hafiz*, book 2 (K. Kamali Sarvestani, Rev.). Shiraz: The Institute of Fars Study with corporation of the Institute of Hafiz Study.
- Toqyani, I. (2008). *Hafiz and Quranic facts. Congress for Remembrance Day of Hafiz, the Study of Hafiz*, book 10 (J. Sazeqar Nejad, Rev.). Shiraz: the institute of Hafiz Study.
- Zarrinkoub, A. (2005). *From the alley of dervishes*, 6th ed., Tehran: Sokhan.

References [In Arabic]:

- Al-Raghib al-Isfahani, H. (2003), *Al-Mufradat fi Gharib al-Quran*, Tehran: Maktab al-Mortazavi.
- Ibn Manzur, (1408 AH). *Lisan al-Arab* (Vo. 9). Beirut: Dar al Haya Taras al Arabi

مجله مطالعات ایرانی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال هجدهم، شماره سی و ششم، پاییز و زمستان ۱۳۹۸

تحلیلی بر معرفت تاریخی حافظ شیرازی *

دکتر محمد کشاورز بیضایی (نویسنده مسئول)^۱

فرود کشاورز بیضایی^۲

چکیده

دیوان حافظ، تجسم و عصاره منظرها، سرگذشت‌ها و حافظه هستی‌شناسانه و تاریخی ماست که در یکی از پرآشوب‌ترین دوره‌های تاریخی، رسالت پویایی جهان‌بینی ایرانی را، به گونه‌ای شگفت‌انگیز ادا نموده‌است. در این میان، پیش‌داشته‌ها و ویژگی‌های بینش تاریخی حافظ در اشعارش، مسئله غامض و قابل درنگی است که چندان به آن پرداخته نشده‌است. این جستار با روشی توصیفی - تحلیلی و استعانت ممکن از مباحث نظری هایدگر پیرامون وجود انسانی «دازاین»، با تمرکز بر دیوان حافظ شیرازی، زمینه‌ها و آبشخورهای بینش تاریخی وی و همچنین ویژگی‌های آن را در کانون توجه خود قرار داده‌است. دریافته‌های این تحقیق نشان می‌دهند که طرح بینش تاریخی حافظ در اشعارش، برانگیخته از دنیای تاریخی، تاریخ‌مندی و خودفهمی اوست. واقع‌بودگی، افکندگی و پیش‌فهم‌های تاریخی حافظ، ظرفیت‌ها و امکانات خاصی را در شکل‌گیری بینش تاریخی وی فراهم نموده‌است. موقعیت مهم زمانی و مکانی حافظ، در کنار آشنایی عمیق او با قرآن، شاهنامه و متون تاریخی و فرهنگی گذشته، موجب شده تا نظام معرفت تاریخی وی در برخی از آثارش، با مفاهیم و ویژگی‌هایی چون: تاریخ به مثابه ابزاری در خدمت حکمت و عبرت، مشیت و اختیاریاوری، توجه ویژه به جام‌جم، اهتمام به کاربست عناصر، مفاهیم و شخصیت‌های اسطوره‌ای و تاریخی ایران، اسلام و جهان، تعریف و در قالب ایهام، تلمیح و تمثیل، به گونه‌ای سحرانگیز و ازلی در دیوانش متجلی شود.

واژه‌های کلیدی: حافظ شیرازی، دیوان، تاریخ، معرفت، دازاین.

تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۳۹۸/۰۷/۰۹
mkeshavarz_59@yahoo.com

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۷/۰۴/۲۳
نشانی پست الکترونیک نویسنده مسئول:

۱. دکتری تاریخ دانشگاه تبریز، ایران.

۲. کارشناسی ارشد ادبیات تطبیقی دانشگاه آزاد شیراز، ایران.

۱. مقدمه

میان دو دانش یا فن تاریخ و ادبیات، در تاریخ ادب و فرهنگ این سرزمین، همواره همراهی و ارتباط نزدیکی وجود داشته‌است. یکی از انگیزه‌های این نزدیکی و همراهی انگیزه‌ی معرفت‌شناسانه است (فراهانی منفرد: ۱۳۷۲: ۲۴). هنر و ادبیات و شاید تا حدودی دانش و تکنولوژی بر شناخت به گذشته استوار است. شناخت تاریخی امری فانتزی و زینتی یا برای تفنّن ذهن در زمان فراغت از مشغولیت‌ها و امور دشوار نیست، بلکه وظیفه‌ای مهم است که انجام آن نه تنها برای حفظ گونه یا حالت ویژه‌ای از فهم، بلکه برای خود فهم مورد نیاز است (استفورد، ۱۳۸۵: ۱۸۶). معرفت‌شناسی (epistemology) در هر علمی یکی از اشکال و انگاره‌های سه‌گانه آن علم محسوب می‌شود که به همراه هستی‌شناسی (ontology) و روش‌شناسی (methodology) آفریننده همه جریان دانش و مفهوم‌سازی آن هستند. در واقع معرفت‌شناسی به بسترها و زمینه‌های دانش و چگونگی دستیابی آدم به مکاشفه جهان می‌پردازد (بوریل و مورگان، ۱۳۸۳: ۹). به زعم هایدگر، هنر ذاتاً خاستگاه و تجلی‌گاه است. شیوه متمایزی است که حقیقت در آن به هستن درمی‌آید و تاریخی می‌شود. هر دوره‌ای با شیوه‌ی متفاوتی که در آن حقیقت به وجود می‌آید، مشخص می‌شود (بولت، ۱۳۹۵: ۷۴).

از دیگر سوی، شعر به عنوان چکیده و فشرده همه هنرها، تجلی‌گاه بینشی هستی‌شناسانه و تاریخی است؛ هر چند رسالت شاعر مشخص ساختن معنای تاریخ‌نگارانه و وقایع‌نگارانه پدیده‌ها نیست، باین همه شاعر به عنوان موجودی انسانی، فارغ از تاریخ و مسائل مربوط به آن نیست. از دیدگاه هایدگر:

شاعران اسوه‌ها و سرآمدان هر عصرند؛ چون در صدند ذات نمودها را با کلمات تسخیر کنند. آنان نه تنها از اکثر انسان‌ها حاضرترند، بلکه به امکان‌های بالقوه زبان برای آشکار کردن ابعاد انسانی بر خودش و برای تأکید کردن بر تعلق داشتن او به واقعیت تاریخی، اجتماعی و طبیعی نیز حساس‌ترند. (هایدگر، به نقل از گلن‌گری، ۱۳۷۷: ۹۰)

۱-۱. شرح و بیان مسئله

حافظ، آینه‌نمای بینش و میراث‌دار مسیر تاریخی ماست. منظور از تاریخ، کتاب‌ها و متون تاریخ‌نگاری نیست، بلکه مسائل و دردهایی است که بر تاریخ این ملت گذشته است. از دیگر سوی باید اذعان نمود که شاعر موجودی تاریخ‌مند است و در زمان و مکان خاصی رشد می‌کند و عناصر و مفاهیم هویت تاریخی و ملی خود را خواسته یا ناخواسته در اشعارش بروز می‌دهد. این بهره‌گیری از مفاهیم و عناصر تاریخی در شعر در ارتباطی تنگاتنگ با معرفت و شعور تاریخی شاعر و نوع نگرش وی به این حوزه و تاریخ سرزمین‌اش قرار دارد. در این میان بخشی از معرفت و ذهنیت حافظ در اشعارش، با مفاهیم

رویدادهای تاریخی و عناصر مربوط به آن شکل گرفته است؛ به طوری که در برخی از اشعارش می‌توان نقبی از دل شاعر را، به این دسته از موضوعات و مفاهیم تاریخی مشاهده نمود.

۱-۲. پیشینه پژوهش

آنچه درخصوص پیشینه پژوهش حاضر شایان ذکر است این است که درباره سرچشمه‌ها و پیش‌فهم‌های معرفت تاریخی حافظ و ویژگی‌ها و نحوه‌ی بروز آن در آثارش تاکنون پژوهش مستقلی صورت نگرفته است؛ اما پیرامون این موضوع و درباره تاریخ‌نگری حافظ، تاریخ و زمانه او تاکنون در لابلای کتب ادبی و تاریخی و نیز مقالات، مباحث فراوانی صورت گرفته است، که در پیشبرد این جستار اهمیت قابل توجهی داشته‌اند، از جمله: منوچهر مرتضوی در کتاب *مکتب حافظ یا مقدمه بر حافظ‌شناسی*، در مورد توجه حافظ به عناصر و مضامین اسطوره‌ای، منصور رستگار فسایی در مقاله «حافظ و فردوسی» درباره علاقه حافظ به شاهنامه فردوسی، بهاء‌الدین خرمشاهی در کتاب *حافظ‌نامه* و تقی پورنامداریان در *گمشده‌ی لب دریا* (تأملی در معنی و صورت شعر حافظ) درباره برخی درون‌مایه‌های تاریخی و اسطوره‌ای شعر حافظ به مباحث و نکات ارزشمندی اشاره نموده‌اند.

همچنین عبدالرسول خیراندیش در مقاله «حافظ و فرهنگ ایرانی»، از برخی عناصر فرهنگی و تاریخی شعر حافظ، بهروز ثروتیان در مقاله «تاریخ در آینه غزل حافظ»، و زرین واردی در مقاله «اوضاع تاریخی - سیاسی قرن هشتم و تأثیر آن در شعر حافظ» از وضعیت تاریخی و سیاسی عصر حافظ و تأثیر آن بر شعر وی سخن به میان آورده و تحلیل‌ها و مباحث ارزشمندی را ارائه نموده‌اند. احمدرضا یلمه‌ها نیز در مقاله‌ای تحت عنوان «بررسی تطبیقی اشعار تعلیمی فردوسی و حافظ»، در بخش‌هایی از این مقاله از تأثیر حافظ از دنیای حماسی شاهنامه سخن به میان آورده است.

با این‌همه این آثار، به پیش‌فهم‌ها و سرچشمه‌های بینش و معرفت تاریخی حافظ شیرازی و چگونگی و ویژگی‌های بروز و ظهور آن در شعر وی، چندان توجهی نکرده‌اند و راه را برای پژوهشی مستقل و مبسوط هموار نموده‌اند. از این رو این جستار با توجه به اهمیت موضوع و چگونگی معرفت تاریخی حافظ در آثارش، در صدد پاسخگویی به این سؤالات برآمده است: ۱. زمینه‌ها، پیش‌داشته‌ها و آبشخورهای بینش و معرفت تاریخی حافظ چه بوده‌اند؟ ۲. موارد یادشده، چگونه، با چه ویژگی‌ها، چه مفاهیم و چه اهدافی در آثار وی انعکاس یافته‌اند؟

برای پاسخ‌گویی به سؤالات فوق، این فرضیه را به آزمون گذاشته‌ایم که حافظ به عنوان وجودی انسانی و تاریخی (دازاین)، پیش‌داشته‌ها و پیش‌فهم‌های معرفت تاریخی خود را

بر اساس موقعیت تاریخی و مکانی خود شکل داده‌است. پیش‌فهم‌های بینش تاریخی وی با مفاهیم و مواردی چون: تقدیر و اختیارباوری، عبرت‌انگیزی و توجه به کاربست عناصر و شخصیت‌های اسطوره‌ای و تاریخی و متعلقان مربوط به آن، تعریف و در قالب حکمت و مفاهیم عرفانی در آثارش انعکاس یافته است.

۱-۳. ضرورت، اهمیت و روش پژوهش

نظر به اینکه حافظ خود نیز به‌مثابه موجودی انسانی، در تاریخ و جغرافیای تاریخی خاصی رشد نموده، شناخت بینش تاریخی وی می‌تواند، تأثیر شرایط تاریخی و اجتماعی عصر وی را در اشعارش، همچنین پیش‌داشته‌ها، میزان و ویژگی‌های معرفت تاریخی و در عین حال میزان شناخت او را از دانش تاریخ، در اشعارش تبیین نماید. این جستار با روشی توصیفی-تحلیلی و استعانت ممکن از مباحث نظری هایدگر، بررسی و تبیین زمینه‌ها، پیش‌فهم‌ها و ویژگی‌های بینش و معرفت تاریخی حافظ را در اشعارش، در دستور کار خود قرار داده‌است.

۲. بحث و بررسی

۲-۱. زمینه‌ها و سرچشمه‌های اجتماعی و سیاسی معرفت تاریخی حافظ شیرازی

هنر در خلأ اجتماعی و تاریخی عمل نمی‌کند (بولت، ۱۳۹۵: ۷۴). از دیگر سوی هر دوره تاریخی و هر گروه اجتماعی ارزش‌ها و معانی متمایز خود را دارد (مولکی، ۱۳۷۶: ۲۸). فهم زمینه‌ها، پیش‌داشته‌ها و آبشخورهای بینش تاریخی حافظ شیرازی، پیوندی تنگاتنگ با اوضاع سیاسی و اجتماعی زمانه و گذشته وی و همچنین زندگانی شخصی او دارد. گفتمان‌های غالب فرهنگی در هر عصر می‌تواند بینش و نگره معرفتی اندیشمندان و همچنین هنرمندان آن دوره را متأثر سازد.

هایدگر از زمره اندیشمندان و متفکرانی است که می‌توان از پاره‌ای از مباحث نظری وی در مورد معرفت تاریخی حافظ شیرازی بهره گرفت. رهیافت فلسفی هایدگر در کتاب «هستی و زمان»، در تحلیل ساختار وجودی انسان و فهم وجود و هستی، دازاین (Dasein) یا موجودی انسانی است (هایدگر، ۱۳۹۶: ۷۳؛ مک کواری، ۱۳۷۶: ۱۱۵). دازاین هستنده‌ای است که صرفاً در میان هستندگان دیگر واقع نمی‌گردد، بلکه از آن رو که در حیطه هستی خودش هم این هستی را دارد، به لحاظ هستومندی از هستندگان دیگر متمایز است. ویژگی خاص این هستنده آن است که با هستی خودش و از طریق هستی خودش، این هستی بر او گشوده می‌گردد. فهم هستی خود مشخصه‌ی هستی دازاین است. ممیزه هستومندی دازاین در آن است که او هستی شناسانه است (هایدگر، ۱۳۹۶: ۸۳-۸۲). دازاین از آنجا که وجودی در عالم است، ویژگی «واقع‌بودگی» (facticity) برای آن رقم

می‌خورد؛ یعنی دازین در جهانی است که از قبل برای او رقم خورده‌است. واقع‌بودگی محدودیت تاریخی دازین را می‌سازد؛ دازینی که در برابر جهانی که برای او ساخته شده تسلیم می‌شود، تبدیل به فرد منتشر می‌شود و اگر بخواهد از آن فراتر رود دارای محدودیت است (بوذری‌نژاد، ۱۳۹۱: ۲۹). ویژگی دیگری که وابسته به واقع‌بودگی است، افکندگی (throwing) آدمی است. دزاین همواره در وضعیت و موقعیتی افکنده شده‌است (هایدگر، ۱۳۹۶: ۴۲۷-۴۲۰) دزاین از طریق احساسات و فهم، موجودات را بر خود منکشف می‌کند، فهم امکان‌های دزاین را آشکار می‌کند و دزاین خود را به سوی آن‌ها می‌افکند (هایدگر، ۱۳۹۶: ۷۱۹، ۸۳۱؛ کوروز، ۱۳۷۹: ۸۴). در انگاره‌ی هایدگر هرگونه فهم و معرفتی، مبنی بر پیش‌ساختار (fore structure) است، واقع‌بودگی و افکنده‌بودن در شرایط و زمان، فهم را به جهتی سوق می‌دهد (هایدگر، ۱۳۹۶: ۸۳۶-۸۳۱). فهم‌های پیشین و گذشته ماحصل تاریخمندی انسان و یا دزاین است. دزاین به جهانی پرتاب شده که دارای سابقه و پیشینه است. فهم و بینش ما از هر چیزی مسبوق به ساختاری است که از قبل در ما تثبیت شده‌است. به عبارتی دیگر دزاین دارای گذشته، تاریخ و شناسنامه است. انسان با این ویژگی‌های خاص، به سراخ فهم‌ها و افق‌های تازه می‌رود (پالمر، ۱۳۷۷: ۱۹۴).

حافظ، دزاین و وجودی انسانی است که در عصر و زمانه‌ی خاصی افکنده شده‌است. آن‌گونه که از آثار وی استنباط می‌شود: وی در خانواده‌ای خوش‌نام، نسبتاً مرفه و مذهبی در شیراز چشم به جهان گشود^۱ و در کودکی و آغاز نوجوانی تحت تعلیم مسایل و مطالب و مراحل مختلف امور دینی قرار گرفت. حافظ با تکیه بر تلاش و همت خود، در سن هفت یا نه سالگی قرآن را از بر کرد و سپس به فراگرفتن فنون و علوم قرآنی توجه نشان داد (همایون‌فرخ، ۱۳۶۹: ۹۴-۹۳؛ زرین‌کوب، ۱۳۸۳: ۱۶-۱۳).

حافظ از حیث تاریخی، زاییده و محصول یک عصر برزخی و بینابینی در تاریخ ایران است؛ برزخ مابین فروپاشی ایلخانان و استقرار تیمور در ایران. عصری که تبعات دهشتناک هجوم مغول در درازمدت، با ورود مدعیان مختلف داخلی و خارجی، و منازعات خونین آنان، جامعه ایرانی را از ابعاد مادی و معنوی آسیب‌پذیر ساخته بود. اعمال وحشیانه این قوم یغماگر، نظیر: جوی خون راه‌انداختن از انسان‌ها، تخریب در شهرها و روستاها، به‌آتش کشیدن کتابخانه‌ها و مراکز فرهنگی، قلع و قمع وزرا و دیوان‌سالاران با کفایت ایرانی چون: شمس‌الدین جوینی، خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی، خواجه صدرالدین احمد خالد زنجانی و تحمیل مالیات‌های کمرشکن و طاقت‌فرسا، پیامدهای ناخوشایند و غم‌انگیزی چون: وحشت، فقر و فاقه، اشاعه و توسعه بازار فحشا و فساد، ریا، جهل، تزویر، و در عین حال خستگی مفرط و رقت‌انگیز جامعه ایرانی و بی‌واکنشی آن را در برابر حوادث به دنبال داشت.

شاید کمتر کسی چون حافظ به تبعات هجوم مغول و اثرهای منفی اجتماعی و فرهنگی آن در اشعارش اشاره کرده باشد. عصر حافظ، عصر شب‌های تاریک، بیم‌های موج و گرداب‌های حایل است (حافظ، ۱۳۹۴: ۸۸/۱). عصر بارش باران‌های فتنه از سقف مقرنس (حافظ، ۱۳۹۴: ۳۷۳/۲۹۱)، عصر کشتی شکستگان و به جان آمدن دل از تنهایی (حافظ، ۱۳۹۴: ۵/۹۱؛ ۴۷۰/۳۵۰)، عصری که قرعه قسمت، قبض و اندوه را برای حافظ و جامعه ایرانی رقم زده است. اندوه حافظ، شخصی، رماتیک و انتزاعی نیست. این اندوه کش و قوس‌ها و فراز و نشیب‌های رقت‌انگیز تاریخی است که حافظه‌ی حافظ، آن را فرایاد می‌آورد:

دیگران قرعه قسمت همه بر عیش زدند   دل غمدیده ما بود که هم بر غم زد

(حافظ، ۱۳۹۴: ۱۵۲/۱۷۰).

واقع‌بودگی حافظ در بستری از شرایط تاریخی، اجتماعی، فرهنگی و خانوادگی، بینش و معرفت خاصی برای وی رقم زده است. شرایط سیاسی، اجتماعی و فرهنگی عصر حافظ و همچنین موقعیت تاریخی و جغرافیایی زادگاهش شیراز و به طور کلی فارس، ظهور و بروز عناصر، مفاهیم و رویدادهای تاریخی را در شعرش ممکن و امکان‌پذیر نموده است. لازم به ذکر است که موقعیت تاریخی و جغرافیایی فارس به عنوان گهواره‌ی تمدن ایران باستان و وجود ابنیه، عمارات و مراکز مهم تاریخی در آن، همواره تداعی‌کننده شکوه ایران گذشته برای هر بیننده‌ای بوده است.

دوران کودکی حافظ با سلسله ایلخانان، دوران جوانی با سلسله آل اینجو، دوران میانسالی با سلسله آل مظفر و دوران کهولت با هجوم تیمور مقارن بوده و همه اینها موقعیت خاصی را برای حافظ، به‌عنوان وجودی انسانی فراهم نموده است. در تمامی این دوره‌ها جز دوران کوتاه سلسله آل اینجو-آن‌هم در فارس- شرایط رقت‌انگیز و پریشانی بر جامعه ایرانی حاکم بوده است. آل اینجو به رهبری شرف‌الدین محمود شاه اینجو توانستند پس از مرگ ابوسعید بهادرخان (۷۳۶ه) آخرین ایلخان مغول به تأسیس سلسله‌ای مستقل در فارس توفیق یابند. امیر مبارزالدین مظفری نیز که نسبی به اعراب مهاجر در خراسان می‌رسید (کتبی، ۱۳۶۴: ۳۰؛ باسورث، ۱۳۷۱: ۵۰۶) و پس از فروپاشی دولت ایلخانی پای در میدان قدرت نهاده بود، دیری نپایید که به صورت رقیب سرسخت آل اینجو درآمد. در منازعه سیاسی و نظامی دامنه‌داری که میان این دو در گرفت، جدال فرهنگی پر سروصدایی حول دو مفهوم فارسی و عربی نیز میان آنان به‌وجود آمد که انعکاس آن را در دیوان حافظ که با شیخ ابواسحاق همراهی داشت می‌توان مشاهده نمود (خیراندیش، ۱۳۷۸: ۱۸۷).

امیر مبارزالدین مظفری که دینداری متعصب، مستبد و مدعی و خواهان سرسخت برپایی شریعت بود (حافظ ابرو، ۱۳۸۰: ۱/۲۶۶؛ خواندمیر، ۱۳۸۰: ۳/۲۸۹؛ عبدالرزاق سمرقندی، ۱۳۸۳: ۱/۲۹۳؛ کتبی، ۱۳۶۴: ۶۴)، پس از تکاپوهای چندی در عرصه قدرت، سرانجام جانب

خلافت عباسیان مصر را گرفت و با یکی از بازماندگان مستعصم، آخرین خلیفه عباسی، به نام ابوبکر بیعت نمود و به نام وی سکه زد (عبدالرزاق سمرقندی، ۱۳۸۳: ۱/ ۳۰۰-۲۹۹؛ کتبی، ۱۳۶۴: ۶۷). وی کوشید شرایط سیاسی ایران را هرچند در جنبه‌های نظری آن به دوران قبل از مغول و انقراض خلافت عباسیان بازگرداند (خیراندیش، ۱۳۷۸: ۱۸۷)، در برابر شیخ ابواسحاق اینجو مدعی احیای حکومت کیانیان و ساسانیان شد و افزون بر شرایط مساعد فرهنگی ویژه‌ای که در قلمرو خود فارس ایجاد کرد به احداث قصری نظیر ایوان کسری در شیراز اقدام نمود. شاه شیخ بر آن بود تا پس از استوار ساختن پایه حکومتی، درباری همانند پادشاهان ساسانی برپاسازد (ابن بطوطه، ۱۳۴۸: ۱/ ۲۶۶). هرچند اقدامات شیخ ابواسحاق اینجو در احیای فرهنگ و تمدن عصر ساسانی با شکست و قتل وی توسط امیر مبارزالدین مظفری در سال ۷۵۴ ه.ق، عقیم ماند (خواندمیر، ۱۳۸۰: ۳/ ۲۹۱؛ کتبی، ۱۳۶۴: ۷۵-۷۴)، اما تأثیرات فرهنگی و معنوی آن تأثیر قابل توجهی در آن روزگار بر جای گذاشت؛ چنانچه حافظ نیز در شعری به درخشیدن خوش؛ اما مستعجل این دولت اشاره نموده است:

راستی خاتم فیروزه بواسحاقی خوش درخشید ولی دولت مستعجل بود

(حافظ، ۱۳۹۴: ۲۰۷/ ۱۹۹)

بنابراین در عصر حافظ زمینه برای بروز و ظهور رویدادها، مفاهیم و عناصر تاریخی در شعر وی فراهم بوده است و با بینش عمیقی که پیرامون این مفاهیم داشته، آن را در شعر خود انعکاس داده است؛ بنابراین می‌توان این گونه استباط نمود که حافظ به عنوان دازاین و وجودی انسانی، تاریخ، موقعیت و امکانات خاص خود را داشته است. از دیگر سوی دازاین را نمی‌توان به ماهیتی ایستا و ثابت تعریف نمود؛ لذا ماهیت حافظ برای مثال با فردوسی، نیما یوشیج و دیگران یکی نیست، بلکه منبعث و برانگیخته از طرحی انتخابی است که آن‌ها ایجاد نموده‌اند. حافظ چون ساختار وجودی ویژه خود را دارد، دنیا و در عالم بودن او با دیگران متفاوت است؛ بنابراین طرح بینش تاریخی حافظ، برانگیخته از دنیای تاریخی، تاریخ‌مندی و خودفهمی اوست. وجه دیگر پیش‌فهم‌های بینش تاریخی حافظ را می‌توان در مطالعه و علاقه حافظ به متون تاریخی و مذهبی، از جمله قرآن و شاهنامه جستجو نمود. علاقه حافظ به داستان‌های کهن و شاهنامه فردوسی سهم قابل توجهی در پیش‌داشته‌های بینش تاریخی وی داشته است. حافظ شاهنامه فردوسی را بارها خوانده است و این اعتقاد دامنه‌دار وی به فردوسی و کتاب او و منش و رفتار و شخصیت‌های داستانی شاهنامه، سبب می‌شود که شعر حافظ سرشار از مفاهیم و مضامین باستانی، اساطیری و تاریخی ایران باشد (رستگار فسایی، ۱۳۷۸: ۹۸).

حافظ قهرمانان شاهنامه را بارها و بارها در اشعار خود نام می‌برد و آنچنان با مضامین و مفاهیم شاهنامه فردوسی آشناست که می‌توان گفت یک شاهنامه کوچک در دیوان خود جای داده است (یلمه‌ها، ۱۳۹۰: ۱۷۴). از دیگر سوی تأثیر عمیق قرآن بر صورت (ساختار) و محتوای

شعر حافظ امری مسلم و مورد تأیید همه محققان و حافظ پژوهان است (خرم‌شاهی، ۱۳۸۴: ۶۹). در تبیین این موضوع مهم باید گفت که اولاً حافظ، خود حافظ قرآن بوده و بارها از قرآن به عنوان یک منبع فیاض و الهام‌بخش یاد کرده‌است و نشان داده که همواره مأنوس و همدم این کتاب آسمانی بوده و قرآن به طور وسیع و عمیق برا او اشراف داشته‌است (طغیانی، ۱۳۸۶: ۱۳۹). او نیز در ابیاتی به این موضوع اشاره نموده‌است:

عشقت‌رسد به فریاد گر خود به‌سان حافظ   قرآن زیر بخوانی با چهارده روایت

(حافظ، ۱۳۹۵: ۹۴/۱۴۰)   ندیدم خوشتر از شعر تو حافظ   به قرآنی که اندر سینه‌داری

(حافظ، ۱۳۹۵: ۹۴/۲۴۰)   ز حافظان جهان کس چو بنده جمع نکرد   لطایف حکمی با کتاب قرآنی

(حافظ، ۱۳۹۵: ۷۹) این مسئله باعث شده تا وی با تأسی و تأثر از قصص و روایات قرآنی بخش عمده‌ای از بینش تاریخی خود را شکل داده، در اشعارش منعکس نماید؛ بنابراین مطالعه و تعمق در متون تاریخی، نظیر: شاهنامه فردوسی و همچنین متون مذهبی، چون: قرآن کریم و مأنوس و حافظ آن بودن به‌عنوان یک منبع الهام‌بخش آسمانی، در پیش‌داشته‌های بینش تاریخی وی تأثیر بسزایی داشته‌است؛ به‌گونه‌ای که تأمل و تعمق در این دسته از آثار باعث شد تا وی پیش-فهم‌های نظام معرفتی و بینشی خود را شکل دهد و آن را در تدوین و خلق آثارش، متجلی نماید.

۲-۲. ویژگی‌های معرفت تاریخی حافظ شیرازی

تأمل و تعمق در موارد یاد شده و همچنین اشعار حافظ شیرازی، بیانگر آن است که وی اهمیت خاصی برای علم و دانش تاریخ قائل بوده و از عناصر، مفاهیم و موضوعات مرتبط به آن در برخی آثارش بهره گرفته‌است. به‌طور کلی ویژگی‌های بینش و معرفت تاریخی حافظ، برآیند مفاهیم و عناصر ذیل می‌باشد:

۲-۲-۱ توجه ویژه به جام جم

جمشید یا جم، به‌عنوان یکی از پادشاهان در اساطیر ایرانی و هندی مشهور است. روایات اساطیری دوران پادشاهی وی را دوران شکوه و عظمت یاد نموده و وی را اولین بانی و استخراج‌کننده آهن و زر و سیم، سازنده سلاح‌ها، ساختمان‌ها و پل‌ها دانسته‌اند

(صفا، ۱۳۶۹: ۴۵۲-۴۵۱). در مورد جام جم باید گفت که جمشید و کیخسرو مشهورترین چهره‌های دارنده جام ویژه در ادبیات و روایات ایرانی هستند. کیخسرو در داستان بیژن و منیژه جامی جهانیین دارد که به وسیله آن بیژن را از بن چاه نجات می‌بخشد (فردوسی، ۱۳۹۳: ۱/ ۶۶۰-۶۶۱). یکی از وجوه بینش و معرفت تاریخی حافظ شیرازی توجه وی به مفهوم «جام جم» است که در شعر وی به اشکال گوناگون: جام جهان بین، جام جهان‌نما، جام کیخسرو، جام گیتی‌نما و جام عالم بین، آمده‌است. به نظر می‌رسد پرتاب‌شدگی حافظ در جغرافیای تاریخی و باستانی فارس و وجود ابنیه‌های بزرگ و فراوان باستانی نظیر: تخت جمشید در این جغرافیا، در کنار توجه آل‌اینجو، به‌ویژه سلطان ابواسحاق، به احیای موارث فکری و فرهنگی حکومت کیانیان و ساسانیان، زمینه مساعد برای این دسته مفاهیم را در اشعار حافظ فراهم نموده‌است. در دیوان حافظ واژه جام به اشکال مختلف و به گونه‌ای نمادی نزدیک به ۱۷۸ بار در اشعار وی آورده شده‌است. در این میان مفهوم «جام جم» با تکرار ۳۰ بار در شعر وی، بسامد بالایی دارد. به ضرس قاطع می‌توان این عقیده را اظهار کرد که در آثار هیچ‌یک از شعرای عارف ایران، «جام جم» به زیبایی و دل‌انگیزی و تنوعی که در دیوان شاعر شیراز به کاررفته به چشم نمی‌خورد. حافظ بهتر از هر کسی مفهوم جام جم را دریافته و زیباتر و عالی‌تر از هر کسی آن را استعمال کرده‌است (مرتضوی، ۱۳۶۵: ۱۸۷).

در هر حال آنچه حافظ از جام جم می‌طلبد معرفت است، با این تفاوت که آن را گاهی از لحاظ محتوای جام می‌جوید که با ذوق بیخودی حجابی را که بین انسان و کائنات هست از میان برمی‌دارد و گاه از لحاظ شکل جام طلب می‌کندش که صفای آینه‌گون آن تمام کائنات را آن‌گونه که هست، جلوه می‌بخشد و برای عارف آنچه را که معرفت واقعی است تحقق می‌بخشد (زرین کوب، ۱۳۸۳: ۹۵).

البته «جام جم» در دیوان حافظ به دو معنا به کار گرفته شده‌است: الف. جام می ب. دل عارف. جام جم کنایه از دل غیب‌نما و رازگشای عارف است (خرم‌شاهی، ۱۳۶۵: ۵۶۵)؛ به عبارتی دیگر، می‌توان چنین استنباط نمود که «جام جهان‌بین اسرارنما، با جام می، اختلاط و اقتران تام دارد و عارف بزرگوار در جام می صافی، راز دهر را معاینه می‌بیند و حقایق اولین و آخرین را در آینه قدح مشاهده می‌کند» (مرتضوی، ۱۳۴۴: ۱۸۹). این امر برخاسته از توانمندی رندانه حافظ است که برای تعمیق و جاودانگی اندیشه‌های سیر و سلوک، به سراغ مضامین فکری تاریخ باستان می‌رود تا هم معرفت و وقوف خود را به آیین گذشتگان بنمایاند و هم این واژه‌ها و مفاهیم ملی را از مهجوری نجات بخشد و در عین حال اندیشه‌های عرفانی نیز به آیین باستانی بیاراید و در تاریخ ادب ماندگار نماید (منصوریان سرخگریه، ۱۳۸۹: ۴۲). بنابراین این مسئله بیانگر آن است که قبل از

هرچیز حافظ نسبت به «جام جم» شناخت و معرفت تاریخی و اسطوره‌ای داشته و شناخت خود از این مفهوم را در اشعارش با مباحث عرفانی درآمیخته و معانی تازه‌ای را از آن در اشعارش ارائه نموده‌است؛ از جمله ابیاتی که حافظ در آن به این مفهوم نظر داشته، می‌توان به موارد ذیل اشاره نمود:

سالها دل طلب جام جم از ما می‌کرد آنچه خود داشت زیگانه تمنّا می‌کرد

(حافظ، ۱۳۹۵: ۱۴۳/۱۶۴)

گوهر جام جم از کان جهانی دگر است توتنما ز گل کوزه گران می‌داری

(حافظ، ۱۳۹۵: ۴۵۰/۳۳۶)

دلی که غیب‌نمای است و جام جم دارد ز خاتمی که از او گم شود چه غم دارد

(حافظ، ۱۳۹۵: ۱۱۹/۱۵۲).

۲-۲-۲. مشیت و اختیارباوری

موضوع جبر و اختیار یا به عبارتی دیگر مشیت و اختیارباوری، یکی از مهم‌ترین و قدیمی‌ترین مباحث مطرح شده در تاریخ اندیشه‌های کلامی است. غیلان دمشقی و معبد جهنی در اواخر سده اول و اوایل سده دوم هجری قمری نخستین بار مبحث و اندیشه اختیار را مطرح کردند. آنان بر این باور بودند که انسان در اعمال و رفتار خود راهی از پیش تعیین شده نمی‌پیماید و به انتخاب و اراده خود قدم بر می‌دارد. معتزله نیز بر این باور بودند (بدوی، ۱۳۷۴: ۱۱۹-۱۱۷؛ رازنهان و شیردل، ۱۳۹۶: ۱۱۹). در مقابل این جریان، مجبره قرار داشت که پرچم‌دار آن جهم بن صفوان بود. وی بر این باور بود که انسان در افعال خود فاعل حقیقی نیست و فاعل حقیقی خداوند است (صابری، ۱۳۸۳: ۶۵-۶۷). در هر حال تقدیرگرایی یکی از مهمترین مؤلفه‌های فکری و فرهنگی ایرانیان است که برخی ریشه آن را در اندیشه‌های زروانی و قبل از اسلام (دولت‌آبادی، ۱۳۷۲: ۷) و برخی دیگر در اندیشه‌های کلام اسلامی (مطهری، ۱۳۷۹: ۴۴، ۴۹) دانسته‌اند.

وجود اصطلاح‌ها و مفاهیمی نظیر: تقدیر، سرنوشت، قضا و قدر، قسمت، بخت، طالع، اقبال و ... در تاریخ و ادبیات منثور و منظوم ما، بیانگر اهمیت و توجه فراوان آن در نزد شاعران، مورخان و به‌طور کلی فارسی‌زبانان است. افزونی این مفاهیم و موارد در شعر شاعران قرون چهارم تا هشتم هجری قمری این احتمال را تقویت می‌کند که آشوب‌های داخلی و جنگ‌ها و دیگر حوادث تلخ تاریخی که مایه هراس و یأس مردم، از جمله

مورخان و شاعران نیز بوده و تصوّر و اشاعه این باور را در متون تاریخی و ادبی تشدید کرده‌اند (هدایتی، ۱۳۸۴: ۱۱۱).

حافظ شیرازی در اشعارش اگرچه از اختیار غافل نمی‌ماند؛ اما از چیرگی جبر و تقدیر نیز سخن به میان می‌آورد (باقری‌خلیلی، ۱۳۸۹: ۶۳)؛ بنابراین تقدیرباوری و اختیار باوری یکی دیگر از انگاره‌ی حافظ شیرازی در مؤلفه بینش است که ابزار سنجش کنش انسانی را در تاریخ فراهم می‌آورد. از دیدگاه وی، جریان تاریخ و متعاقب آن، تغییرات اجتماعی حاصل و پیامد اراده خداوند و همچنین اختیار و کنش اعمال انسانی است؛ هرچند حافظ این موضوع را به شکلی کلی و غیرایضاحی با مخاطب در میان می‌گذارد. در اینجا تنها به بیان مواردی چند بسنده می‌شود:

فلک به مردم نادان دهد زمام مراد تو اهل فضل و کمالی همین گناهت بس

(حافظ، ۱۳۹۵: ۲۶۹ / ۲۳۱)

سهو و خطای بنده گرش اعتبار نیست معنی عفو و رحمت پروردگار چیست

(حافظ، ۱۳۹۵: ۶۵ / ۱۲۴)

بیا تا گل برافشانیم و می در ساغر اندازیم فلک را سقف بشکافیم و طرحی نو دراندازیم

(حافظ، ۱۳۹۵: ۳۷۴ / ۳۹۱)

ساقیا می‌ده که با حکم ازل تدبیر نیست قابل تغییر نبود آنچه تعیین کرده‌اند

(حافظ، ۱۳۹۵: ۳۸۶)

به آب زمزم و کوثر سفید نتوان کرد گلیم بخت کسی را که بافتند سیاه

(حافظ، ۱۳۹۵: ۳۹۰ / ۴۱۰)

دست از طلب ندارم تا کام من برآید یا تن رسد به جانان یا جان زتن برآید

(حافظ، ۱۳۹۵: ۲۳۳ / ۱۹۰)

۲-۳. تاریخ به مثابه عبرت و وسیله‌ای در خدمت اخلاق

واژه عبرت بر وزن فعله از ریشه‌ی «عبر» است که به معانی گوناگونی، نظیر: تفسیر کردن، عبور کردن و ... آمده است. وجه غالب این معانی انتقال از حالی به حال دیگر است (راغب

اصفهان، ۱۳۸۱: ۳۲۰). در عبرت و اعتبار نیز همین معنا دیده می‌شود؛ چراکه این دو را به معنای پند و اندرز گرفتن آورده‌اند (ابن منظور، ۱۴۰۸ق: ۱۸/۹) و انسان از پند و اندرز، از نقل یک سخن یا حریان و رویداد تاریخی به معنای ماورای آن رهنمون می‌شود. در واقع عبرت حالتی است که در مورد امور و پدیده‌های عینی و ظاهری پیش می‌آید و به معرفت باطنی و درونی منجر می‌شود.

تاریخ آینه‌ای است که در آن می‌توان ظهور و سقوط حاکمان، جوامع و تمدن‌های گوناگون را مشاهده نمود و با تفکر در اخبار و روایات آن درس عبرت آموخت (جعفری، ۱۳۹۳: ۲۵). تأکید و ابرام حافظ بر عبرت‌انگیزی تاریخ و جریان زمان و درس اخلاقی گرفتن از آن، به عنوان یکی از عمده‌ترین فایده‌های دانستن این شاخه از علوم است. در مقطع زمانی قرن هشتم هجری قمری که حکومت هرچندروز به یک نفر واگذار می‌شد و پسر برای کسب قدرت به پدر خیانت می‌کرد، اما خود نیز دیر نمی‌پایید، حکومت‌های بزرگ به حکومت‌های محلی تبدیل می‌شدند و سپس مضمحل می‌گردیدند و در ادامه حمله تیمور و آن‌همه حوادث فجیع و ناگوار رخ داد (واردی، ۱۳۸۰: ۱۶۸)، آنچه بیش از همه به ذهن شاعر متبادر می‌شد و بینش و معرفت تاریخی وی را شکل می‌داد، مستعجل‌بودن حکومت‌ها و ناپایداری دنیا بود. امری که یکی از عمده‌ترین هدف تاریخ‌نگاری در تاریخ ایران نیز به‌شمار می‌رود. حافظ متأثر از این شرایط تاریخی و با تأثیر از قرآن و آموزه‌های اسلامی که برای هر امتی اجلی قایل^۱ است و هدف از ذکر سرگذشت پیشینیان را عبرت‌انگیزی می‌داند^۲ در خلال برخی از اشعارش یا با اشاره به شخصیت‌ها و عناصر تاریخی و اساطیری، و یا به شکلی کلی یادآور می‌شود که دولت دنیا، بی‌ثبات، فانی و مستعجل است:

ز انقلاب زمانه عجب مدار که چرخ	از این فسانه هزاران هزار دارد یاد
قدح به شرط ادب گیر زان که ترکیش	ز کاسه سر جمشید و بهمن است و قباد
که آگه است که کاووس و کی کجا رفتند	که واقف است که چون رفت تخت جم بر باد؟

(حافظ، ۱۳۹۵: ۱۰۱/۱۴۳)

جمشید جز حکایت جام از جهان نبرد   زنهاردل میند در اسباب دنیوی

(حافظ، ۱۳۹۵: ۴۸۶/۳۶۲)

دل در جهان میند و به مستی سؤال کن   از فیض جام و قصه جمشید کامکار

(حافظ، ۱۳۹۵: ۲۴۶/۲۱۸)

و یا به شکلی کلی:

فی الجمله اعتماد نکن بر ثبات دهر کاین کارخانه ایست که تغییر می کنند

(حافظ، ۱۳۹۵: ۲۰۰/۱۹۵)

اعتمادی نیست بر کار جهان بلکه بر گردون گردان نیز هم

(حافظ، ۱۳۹۵: ۳۶۳/۲۸۵)

۲-۴- استعمال عناصر و شخصیت‌های تاریخی گذشته

از منظر گرینبلت، یک اثر هنری محصول گفتگوی یک خالق با گروهی از خالق‌های دیگر، که مجموعه‌ای پیچیده از قراردادهای مشترک، مواریث اسطوره‌ای و تاریخی، رسم‌ها و عرف‌های جامعه است، می‌باشد (Malpas, 2006: 61-62)؛ بنابراین هنرمند از منظرها، واژگان و آموزه‌های تاریخی، اجتماعی و فرهنگی خود برای تولید اثر بهره می‌جوید. یادکرد خاندان و پادشاهان، پهلوانان و شخصیت‌های تاریخ ملی و اسلامی، که از دستمایه‌های مرسوم و همچنین از رویکردهای مهم شاعران و نویسندگان دوره‌های مختلف بوده، در شعر حافظ نیز از اقبال و توجه ویژه‌ای برخوردار شده‌است.

حافظ، بخشی دیگر از ذهنیت و معرفت تاریخی خود را با استعانت و به‌کارگیری مصالح، عناصر، رویدادها و شخصیت‌های اساطیری و تاریخی، از میان حوزه‌های تاریخ اساطیری ایران، تاریخ ایران قبل و بعد از اسلام، تاریخ اسلام، تاریخ انبیا، عرفا و اولیای الهی و در برخی موارد تاریخ جهان، در قالب تلویح، ایهام و ... متجلی نموده و با مخاطب در میان می‌گذارد.

پیامبران، فقها و شخصیت‌های مذهبی بیشترین بسامد را در شعر حافظ داشته‌اند و در مرتبه اول قرار گرفته‌اند (۱۲۶ بار، جدول شماره ۱). توجه و اهتمام وافر وی به این دسته، نگرش مذهبی وی را بلافاصله به ذهن متبادر می‌نماید. در این میان حضرت آدم، نوح، حضرت موسی و عیسی، سلیمان، خضر، شعیب، صهیب رومی، شافعی و... از جمله پیامبران و شخصیت‌های الهی و مذهبی هستند که توجه حافظ را به خود جلب نموده‌اند. هدف و نیت حافظ از اشاره به آنان، بهره‌های اخلاقی و مضمونی است.

شخصیت‌ها و نام‌های اسطوره‌ای و تاریخی قبل از اسلام و عناصر مربوط به آن، در شعر حافظ بسامد بالایی داشته و در مرتبه‌ی دوم قرار گرفته‌اند (۱۱۴ بار؛ جدول شماره ۱). حافظ با اشراف و آگاهی کامل بر منابع اسطوره‌ای، با هنرمندی بی‌نظیر خود، اسطوره‌های ایرانی و اسلامی را به صورت بسیار فشرده و در نهایت ایجاز در غزلیات، ساقی‌نامه و سایر اشعار خود آورده‌است. او با هنرمندی، تمام جواهرات رنگارنگ را تراش داده و با توانمندی تمام، در غالب یک بیت یا حتی یک مصرع گنجانده‌است (همایون سپهر، ۱۳۸۶: ۴۳).

از شخصیت‌ها و القاب اساطیری و همچنین تاریخی ایران باستان که در شعر حافظ به آن اشاره رفته‌است می‌توان به شخصیت‌ها و القابی چون: «جمشید»، «افراسیاب»، «بهرام»، «پرویز»، «تهمتن»، «پشنگ»، «سیامک»، «خسرو»، «فریدون»، «کاووس»، «سیاوش»، «تور»، «سلم»، «کیخسرو»، «زردتشت»، «کسری»، «قباد»، «رستم» و «مانی» یاد نمود؛ برای مثال جمشید یازده بار، کیخسرو هفت بار، کاووس چهار بار، پرویز سه بار، افراسیاب و فریدون و رستم دو بار، در دیوان وی آمده‌است. در این میان جمشید بسامد بالایی در میان شخصیت‌های اساطیری به خود اختصاص داده‌است. هدف غایی حافظ از اشاره به این دسته از شخصیت‌ها ارائه مضمون عرفانی و اخلاقی به واسطه‌ی آنان می‌باشد. در اینجا به ذکر چند نمونه بسنده می‌شود:

چو خوش گفت جمشید با تاج و گنج   که یک جو نیرزد سرای سپنج

(حافظ، ۱۳۹۵: ۳۷۷).

شخصیت‌ها، وزیران و نام‌های تاریخی ایران بعد از اسلام و در عین حال زمانه‌ی حافظ نیز در شعر وی، به گونه‌ای مستقیم و غیرمستقیم، بسامد قابل توجهی داشته‌اند و در مرتبه سوم قرار گرفته‌اند (۶۲ بار؛ جدول شماره ۱). از جمله این شخصیت‌ها می‌توان به کسانی چون: سلطان محمود غزنوی (حافظ، ۱۳۹۵: ۱۱۱، ۲۲۵)، چنگیز (همان: ۳۵۲)، شاه‌شجاع (۷۳، ۷۶، ۷۸، ۲۳۸، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۳۹، ۳۸۴)، شاه منصور (۲۵، ۱۶۷، ...)، شاه یحیی (۲۰۱)، قوام‌الدین محمد (۶۳، ۷۸، ۱۷۳، ۳۸۳)، ایاز (۱۱۱، ۲۵۸، ۲۶۸)، و تیمور لنگ به شکلی غیر مستقیم (۲۶۶، ۳۳۱)، اشاره نمود. در کنار این شخصیت‌ها، حافظ به تاریخ جهان و شخصیت‌های غیر، چون اسکندر مقدونی، افلاطون و همچنین عناصر مربوط به آن، نظیر «قیصر» که عنوان و لقب امپراتوران روم شرقی بوده، توجه نشان داده‌است. حافظ، در نگرش به تاریخ به شخصیت‌های عشاق تاریخی اعم از ایرانی و عرب، نظیر: خسرو و شیرین، شیرین و فرهاد، لیلی و مجنون، توجه نشان داده‌است. این دسته از شخصیت‌ها از حیث بسامد و استعمال در شعر حافظ، در رتبه چهارم قرار گرفته‌اند (۴۹ بار؛ جدول شماره ۱) هدف حافظ از اشاره به این شخصیت‌ها نیز ارائه مضامین و پیام اخلاقی و همچنین بی‌ثباتی و بی‌وفایی جهان‌خاکی است؛ برای مثال اشاره به شیرین و فرهاد: جهان‌پیراست و بی‌بنیاد از این فرهادکش فریاد   که کرد افسون و نیرنگش ملول از جان شیرینم

(حافظ، ۱۳۹۵: ۳۵۶ / ۲۸۰)

حافظ از حشمت پرویز دگر قصه مخوان   که لیش جرعه‌کش خسرو شیرین من است

(حافظ، ۱۳۹۵: ۱۱۷ / ۵۲)

حافظ در شعرش به صوفیان، عرفا، نظیر: حسین بن منصور حلاج، بایزید بسطامی، حاتم طیّ نیز توجه نشان داده است. این دسته از شخصیت‌ها با بسامد حداقلی در شعر حافظ، در رتبه آخر قرار گرفته‌اند. به‌طور کلی حافظ، تخیل و هنر خود را به بازآفرینی شخصیت‌ها، مفاهیم و عناصر تاریخی مصروف نمی‌دارد، بلکه با هنرمندی بی‌نظیری، این عناصر را در خدمت مضمون آفرینی‌ها و صور خیالی خود قرار داده و در قالب تلمیح و تشبیه و تمثیل در اشعارش متجلی نموده است.

جدول شماره ۱: بسامد شخصیت‌های تاریخی در دیوان حافظ شیرازی

تکرار و بسامد	شخصیت‌ها، نام‌ها و عناصر مربوط به تاریخ ایران، اسلام و جهان
۱۱۴	۱. پادشاهان و پهلوانان اسطوره‌ای، وزیران و شخصیت‌های تاریخی قبل از اسلام
۶۲	۲. پادشاهان، وزیران و شخصیت‌های تاریخی بعد از اسلام
۱۰	۳. پادشاهان، وزیران و شخصیت‌ها و عناصر مربوط تاریخ جهان
۴۹	۴. شخصیت‌ها و نام‌های عشاق
۱۲۶	۵. پیامبران و متعلقان آنان
۵	۶. صوفیان، عرفا

۳. نتیجه‌گیری

– هرگونه فهم و معرفتی اصولاً، زمان‌مند و تاریخی است و طرح افکننده حافظ، ماحصل دنیای تاریخی، زمان‌مندی و در عین حال خودفهمی اوست. واقع‌بودگی، پیش‌داشت‌ها و پیش‌فهم‌های حافظ و همچنین بافت تاریخی، اجتماعی و فرهنگی زمانه و گذشته‌ی او، در تعریف و شکل‌گیری بینش و معرفت تاریخی وی در اشعارش، تأثیر بسزایی داشته است. در واقع عوامل و عناصری نظیر: تعلق حافظ به خانواده‌ای بنام و مذهبی، از برداشتن قرآن و مأنوس بودن با این کتاب آسمانی به عنوان منبعی قیّاض و الهام‌بخش، مطالعه و تعمق در متون تاریخی‌ای چون شاهنامه، در کنار محاط‌بودن در جغرافیای تاریخی، باستانی و فرهنگی فارس، همچنین زیستن در عصری برزخی، بینایی و آشفته، امکان‌ها و ظرفیت‌های ویژه‌ای را در شکل‌گیری پیش‌فهم‌های بینش تاریخی وی ایجاد نموده است.

- بینش و معرفت تاریخی حافظ در اشعارش برآیند مؤلفه‌ها، مفاهیم و عناصر چندی، چون: مشیت و اختیارگرایی، توجه ویژه به جام‌جم، بهره‌گیری از تاریخ به مثابه‌ی ابزاری در خدمت مضمون‌آفرینی و عبرت‌انگیزی، اهتمام به کاربست عناصر، مفاهیم و شخصیت‌های اسطوره‌ای و تاریخی ایران قبل و بعد از اسلام، تاریخ اسلام و جهان، است. در این میان پیامبران، شخصیت‌های مذهبی و متعلقان آن و همچنین شخصیت‌های اسطوره‌ای و تاریخی تاریخ ایران قبل از اسلام و عناصر مربوط به آن، بالاترین و بیشترین بسامد را در شعری وی داشته‌اند. این مسئله بیانگر تأثیر آموزه‌های قرآنی و تداوم و استمرار انباشت‌های تاریخ ملی و اسلامی و درونی شدن آن در شعر حافظ است؛ هرچند اقدامات فرهنگی و اجتماعی آل اینجو، به‌ویژه سلطان ابواسحاق، در احیای موارث فکری و فرهنگی حکومت کیانیان و ساسانیان، و همچنین اقدامات سلاطین آل مظفر در ترویج شریعت، در رسوخ و ظهور این دسته از عناصر و مفاهیم تاریخی در شعر حافظ، بی‌تأثیر نبوده است.

- در شعر حافظ، تاریخ، مضامین و عناصر مربوط به آن، به‌مثابه‌ی ابزاری معرفتی، در خدمت ارائه‌ی مفاهیم حکمت و فناپذیری عالم امکان و ناپایداری و مستعجل بودن قدرت دنیایی، مورد استفاده قرار گرفته است، با اینهمه چون زبان حافظ شعر است و شعر عصاره و چکیده همه هنرهاست و هدف غایی آن رویدادنگاری مسائل تاریخی نیست، وی کلیت و روح مفاهیم تاریخی را در برخی از اشعارش درونی و استحال نموده است.

- شعر حافظ عصاره و تجلی‌گاه بینش و معرفت هستی‌شناسانه و تاریخی ماست که در یکی از آشفته‌ترین و حساس‌ترین دوره‌ی تاریخی ایران، رسالت سنگین پویایی و تعالی این سرزمین را، بر دوش کشیده و به ابعاد و اشکال فرهنگی آن تعالی بخشیده است.

یادداشت‌ها

۱. وی در بیتی از اشعارش به این نکته اشاره نموده و می‌آورد:

ناموس چند ساله اجداد نیک‌نام در راه جام و ساقی مهر و نهاده‌ایم

(حافظ، ۱۳۷۲: ۳۵۸).

۲. وَ لِكُلِّ أُمَّةٍ أَجَلٌ فَإِذَا جَاءَ أَجَلُهُمْ لَا يَسْتَأْخِرُونَ سَاعَةً وَ لَا يَسْتَقْدِمُونَ (سوره‌ی اعراف/ آیه ۳۴) برای هر قوم و ملتی، زمان و سرآمدی است و هنگامی که سرآمد آن‌ها فرا رسد، نه ساعتی از آن تأخیر می‌کنند و نه بر آن پیشی می‌گیرند.

۳. قرآن، برای تاریخ ارزش قابل توجهی قایل است و از طرق مختلف، از جمله: شرح حال اقوام و ملل گذشته نسبت به آن اهتمام می‌ورزد و مخاطبان خود را به تعمق و تأمل در آثار گذشتگان و عبرت آموزی از آن فرامی‌خواند. از جمله در سوره زخرف، آیه ۵۵ «فَجَعَلْنَاهُمْ سَلَفًا وَمَثَلًا لِّلْآخِرِينَ» و آنها را پیشگامان (در عذاب) و عبرتی برای دیگران قرار دادیم. همچنین در سوره (حجر، آیه ۷۵)، «إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِّمُنْتَوِسِّمِينَ». به یقین، در این [کیفر] برای هوشیاران عبرت است

کتابنامه

الف. منابع فارسی

- قرآن کریم

- ابن بطوطه. (۱۳۴۸). *سفرنامه ابن بطوطه* (رحله ابن بطوطه). ج ۱. ترجمه محمدعلی موحد. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- ابن منظور. (۱۴۰۸ق). *لسان‌العرب*، جلد نهم. بیروت: داراحیاء التراث العربی.
- استنفورد، مایکل. (۱۳۸۲). *درآمدی بر فلسفه تاریخ*. ترجمه احمد گل محمدی. تهران: نشر نی.
- بامداد، محمدعلی. (۱۳۶۷). «عقیده حافظ در جبر و اختیار». نقل در: *درباره حافظ چه می‌گویند؟* به کوشش جمشید مهرپویا و جانزاده بدوی. تهران: جانزاده.
- باسورث، ادموند کلیفورد. (۱۳۷۱). *تاریخ سلسله‌های اسلامی*. ترجمه فریدون بدره‌ای. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- باقری خلیلی، علی اکبر. (۱۳۸۹). «هویت فرهنگی در غزلیات حافظ شیرازی». *مجله مطالعات ملی*. شماره ۴۳. پاییز ۸۹. صص ۴۹-۷۲.
- براهنی، رضا. (۱۳۸۰). *بحران رهبری نقد ادبی و رساله‌ی حافظ*. گفتگو: ملک ابراهیم امیری. چاپ اول. تهران: دریاچه.
- بنیاد فارس‌شناسی. (۱۳۷۸). *حافظ پژوهی*. دفتر دوم. کنگره یادروز حافظ. به کوشش کورش کمالی سروستانی. شیراز: بنیاد فارس‌شناسی با همکاری مرکز حافظ‌شناسی.
- بولت، باربارا. (۱۳۹۵). *هایدگر در چارچوبی جدید*. ترجمه مهتاب کلانتری. تهران: ناهید.
- پورنامداریان، تقی. (۱۳۸۸). *گمشده لب دریا: تأملی در معنی و صورت شعر حافظ*. تهران: سخن.
- ثروتیان، بهروز. (۱۳۸۰). «تاریخ در آینه غزل حافظ». *سالنامه حافظ پژوهی*. دفتر ۴. صص ۱۱۴-۱۳۹.
- جعفری، یعقوب. (۱۳۹۳). «عبرت‌آموزی از تاریخ پیشینیان». *درس‌هایی از مکتب اسلام*. شماره ۶۴۶، صص ۲۰-۲۵.
- جلالی نائینی، سید محمدرضا. (۱۳۶۷). «زندگی مولانا شمس‌الدین حافظ». *کیهان فرهنگی*. سال پنجم. شماره ۸. آبان، صص ۷۰-۷۲.

- حافظ ابرو، عبدالله ابن لطف الله. (۱۳۸۰). *زبدۃ التواریخ*، ج ۱. محقق و مصحح: سید کمال حاج سید جوادی. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- حافظ، شمس‌الدین محمد. (۱۳۹۴). *دیوان حافظ*. بر اساس نسخه تصحیح شده غنی - قزوینی. به کوشش رضا کاکائی دهکردی. چ ششم. تهران: ققنوس.
- حافظ، شمس‌الدین محمد. (۱۳۷۲). *دیوان شمس‌الدین محمد حافظ*. با تصحیح و تحقیق و مقدمه محمد رضا جلالی نائینی و نورائی وصال. تهران: نقره.
- خرمشاهی، بهاء‌الدین. (۱۳۷۱). *حافظ‌نامه*. جلد ۱. چ چهارم. تهران: علمی و فرهنگی.
- خواندمیر، غیاث‌الدین بن همادالدین. (۱۳۸۰). *حبیب‌السیر*. تهران: خیام.
- خیراندیش، عبدالرسول. (۱۳۷۸). مقاله‌ی «حافظ و فرهنگ ایرانی». کنگره یادروز حافظ؛ *حافظ پژوهی*. دفتر دوم. به کوشش کوروش کمالی سروسستانی. شیراز: بنیاد فارس‌شناسی با همکاری مرکز حافظ‌شناسی.
- رازنهان، محمدحسین و تقی شیردل. (۱۳۹۶). «بازتاب تقدیرگرایی و مؤلفه‌های آن در سفرنامه‌های عصر صفوی». *مجله تاریخ و فرهنگ و تمدن اسلامی*، ش: ۲۹. زمستان ۹۶. ص ۱۱۹-۱۴۳.
- راغب‌اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۳۸۱). *المفردات فی غریب القرآن*. تهران: مکتبه‌المرتضویه.
- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۸۳). *از کوچه زندان*. چ شانزدهم. تهران: سخن.
- صابری، حسین. (۱۳۸۳). *تاریخ فرق اسلامی*. جلد یک. تهران: سمت.
- صفای، ذبیح‌الله. (۱۳۶۹). *حماسه سرایی در ایران*. تهران: امیرکبیر.
- طغیانی، اسحاق، (۱۳۸۶). «حافظ و حقایق قرآنی». کنگره یادروز حافظ؛ *حافظ پژوهی*. دفتر دهم. به کوشش جلیل سازگارنژاد. شیراز: مرکز حافظ‌شناسی.
- عبدالرزاق سمرقندی، کمال‌الدین. (۱۳۸۳). *مطلع سعدین و مجمع بحرین*. محقق و مصحح: عبدالحسین نوایی. ج ۴. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- فراهانی منفرد، مهدی. (۱۳۷۲). «پیوند تاریخ و ادبیات». *کیهان فرهنگی*. ش: ۱۰۲. مهر ۷۲. صص ۲۴-۲۷.
- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۹۳). *شاهنامه*. تصحیح جلال خالقی مطلق. تهران: سخن.
- کتبی، محمود. (۱۳۶۴). *تاریخ آل مظفر*. مصحح و محقق: عبدالحسین نوایی. تهران: امیرکبیر.
- گری‌لینگ، ای. سی. و دیگران. (۱۳۸۰). *نگرش‌های نوین در فلسفه*. ج ۱. ترجمه یوسف دانشور و دیگران. قم: انتشارات طه.
- مستوفی بافقی، محمد مفید. (۱۳۸۵). *جامع مفیدی*. محقق و مصحح: ایرج افشار. تهران: اساطیر.
- مشکور، محمد جواد. (۱۳۶۹). «مشرّب کلامی حافظ». *حافظ‌شناسی*. به کوشش سید نیاز تهرانی. جلد ۱۳ تهران: پاژنگ.
- مرتضوی، منوچهر. (۱۳۶۵). *مکتب حافظ یا مقدمه بر حافظ‌شناسی*. تهران: توس.

- مطهری، مرتضی. (۱۳۷۳). *انسان و سرنوشت*. تهران: صدرا.
- منصوریان سرخگریه، حسین. (۱۳۸۹). «هم‌گرایی اسطوره و عرفان در شعر حافظ». *مطالعات ملی*، شماره ۴۴. زمستان ۸۹. صص ۲۷-۴۸.
- مولکی، مایکل. (۱۳۷۶). *علم و جامعه‌شناسی معرفت*. ترجمه حسین کچویان. تهران: نی.
- واردی، زرین. (۱۳۸۰). «اوضاع تاریخی، سیاسی و اجتماعی قرن هشتم و تأثیر آن بر شعر حافظ». *سالنامه حافظ پژوهی*. دفتر ۴، صص ۱۵۷-۱۶۷.
- هایدگر، مارتین. (۱۳۸۹). *هستی و زمان*. ترجمه سیاوش جمادی. چ هفتم. تهران: ققنوس.
- هدایتی، محمد. (۱۳۸۴). «گردون‌گرایی و فلک‌مداری در شعر کهن فارسی». *مجله زبان و ادبیات فارسی* (دانشگاه آزاد اسلامی اراک). شماره ۱. بهار ۸۴. صص ۱۱۱-۱۳۶.
- همایون فرخ، رکن‌الدین. (۱۳۶۹). *حافظ عارف؛ حافظ خراباتی*، جلد ۱. تهران: اساطیر.
- ب. منابع لاتین**

- Malpas, s, (2006), "Historicism", the rout ledge companion to critical theory, EDS, Paul wake an simon malpas, newyork: pout ledge. PP, 55- 65.